

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Bótor Tímea

A MOSZKVAI FEJEDELEMSÉG TÖRTÉNETE A NAGYFEJEDELMI VÉGRENDELETEK (1336–1462) TÜKRÉBEN

Témavezetők:

Dr. Font Márta, egyetemi tanár

Dr. habil. Sashalmi Endre, egyetemi docens

PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék

**PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
Középkortörténet Program**

Pécs, 2011.

I. A témaválasztás indoklása, a disszertáció célkitűzései

1. A témaválasztás indoklása

Témaválasztásom mellett meghatározó érvnek számított, hogy a moszkvai nagyfejedelmek XIV–XV. században keletkezett végrendeleteinek nincs magyar fordítása és a korszakról egyetlen monográfia sem készült a hazai ruszisztikában. Szakdolgozatomban (1997)¹ elsőként vállalkoztam Iván Danyilovics Kalita (1325–1340/41) moszkvai és vlagyimiri nagyfejedelem két eltérő időpontban keletkezett testamentumának fordítására és elemzésére. Világosan kiderült, hogy a végrendeleteket, mint az adott korszak történetének hiteles kútfőit érdemes alapos vizsgálódás alá vetni. Ezen törekvések eredményeként született meg jelen doktori disszertációm, amely a forráskiadáson túl betekintést nyújt a XIV–XV. századi Moszkvai Nagyfejedelemség földrajzi-, gazdaság-, társadalom-, politika-, és kultúrtörténetébe. Elsősorban az új, a moszkvai nagyfejedelemi ág, a Kalityics vagy Kalitovics család kapcsolatrendszerét vettem górcső alá a nagyfejedelemi végrendeletek segítségével. A kutatás kronológiai határait Iván Kalita első, 1336-ra datált és II. Vaszilij 1462-ben keletkezett végrendeletéhez kötöttem. A nyitódátum magyarázatának oka, hogy az Északkeleti-Rusz történetében Iván Kalita nagyfejedelem volt az első, aki végakarátát írásba foglalta. Ezzel a jogi aktussal tulajdonképpen megalapította saját, a Moszkvát és a környező területeket birtokló fejedelmek uralkodói házáét. II. Vaszilij nagyfejedelem uralmának vége egy olyan korszak lezárását eredményezte, amikor külpolitikailag az Arany Hordához, egyháztörténeti szempontból pedig a Bizánchoz fűződő kapcsolatok végérvényesen megváltoztak. II. Vaszilij a XV. század közepére belpolitikailag is megerősödött, hiszen a Moszkvai Nagyfejedelemség feletti hatalom is fokozatosan Moszkva ura kezében összpontosult. Ez a tendencia készítette elő a talajt III. Iván, „az orosz földek összegyűjtője” számára.

A XIV. század első harmadában új oklevéltípus jelent meg a Moszkvai Rusz területén: a végrendelet. A mai napig fennmaradtak a moszkvai nagyfejedelmek testamentumai (*duhovnaja gramota*, *dusevnaja gramota*) és a Rusz-beli fejedelmek egymás közötti szerződéseinek, megállapodásainak (*dogovornaja gramota*, *dokoncsanyije*) oklevelei. A végrendeletek azok az elsődleges történeti források, amelyek a moszkvai fejedelmi család tagjai között fennálló viszonyrendszert tárták fel, az örökösödési rendben bekövetkezett változásokat rögzítették. A fejedelmi örökrészek alakulását, a nagyfejedelemi udvar működését, az ingó és ingatlan vagyont, a korabeli adónemek leírását és szétosztását követhetjük nyomon az oklevelek tanulmányozása során. A források fontos kultúrtörténeti adalékként is szolgálnak, hiszen a személyes vagyontárgyak, ékszerek, értékes ruházat is a hagyaték részét képezték. A Kalityics család történetének végrendeleteik útján történő feltárása a születendő orosz állam és a hozzá kapcsolódó intézmények kialakulásának előzményeibe ad betekintést. Nem elhanyagolható az orosz ortodox egyház szerepe ebben a folyamatban, amely a vizsgált korszakban megerősödött, *de facto* autokefál

¹ BÓTOR 1996–1998 5–41.

lett, és általa Bizánc bukása után Moszkva az ortodox kereszténység utolsó bástyájává vált a XV. század végére.

2. A kutatás hipotézise

1. A moszkvai nagyfejedelmek XIV–XV. században keletkezett végrendeleteinek magyar nyelvű, tudományos feldolgozására elsőként kerül sor a magyarországi ruszisztikában. A testamentumoknak jelenleg nincs magyar fordításuk, Robert Craig Howes 1967-ben megjelent monográfiája² közölte a végrendeletek angol fordítását, részletes kommentárokkal kiegészítve. Jelen disszertáció tervezett tematikája részletesebb és eltérő szempontok alapján kísérelte meg a végrendeletet, mint új forrástípust vizsgálni. Az orosz történészek közül V. A. Kucskin az elmúlt évtizedben ismételt forráskiadással,³ diplomatikai elemzéssel, számos tanulmány és egy monográfia segítségével bizonyította, hogy a XIV–XV. századi végrendeletek és a fejedelmek által kötött szerződések, megállapodások hiteles történeti források, melyek segítségével feltárható az adott korszak politika-, gazdaság-, társadalom-, és kultúrtörténete.
2. Az írásos hagyaték filológiai módszerrel történő vizsgálatával a megjelölt korszak történetére vonatkozó, a magyarországi ruszisták körében csak részben megfogalmazott releváns terminológia megalkotása lehetséges.
3. A végrendeletek tanulmányozása során feltárható a hatalom öröklésének rendje és szokása.
4. A történeti-földrajzi táj rekonstruálása lehetőséget nyújt a nagyfejedelmi és a moszkvai fejedelmi család többi tagja által birtokolt örökrészek (*ugyel*) lokalizálására.
5. A forráscsoport alapos elemzése során Moszkva és a környező területek igazgatásának hármass rendszere (*tretnoje upravlenyje Moszkvoj*) vizsgálható.
6. Adalékot kaphatunk az adott korszak társadalmi berendezkedésére, gazdasági életére vonatkozóan.
7. Feltételezhető, hogy a végrendeletekben leírt értéktárgyak a későbbi autokratikus jellegű politikai hatalom szimbólumaivá váltak.
8. A végkövetetésekben választ kaphatunk a korszakot meghatározó tatár függés és hatás mértékére.
9. A forráscsoport vizsgálata lehetőséget nyújt a magyarországi felsőoktatásban hiánypótló, az adott korszakot áttekintő új történeti-földrajzi térképek és családfák megrajzolásához.

3. Levéltári források, forráskiadások

A Moszkvai Fejedelemség XIV–XV. századi történetére vonatkozó összes írásos dokumentumát az Orosz Állami Levéltár Legrégibb Iratok (RGADA) őrző részlegének 135. fondjában találhatjuk meg a mai napig.⁴ A 135. fond a Moszkvai

² HOWES 1967

³ A XIV. századi végrendeletek legújabb forráskiadása: KUČKIN 2008a–2009c

⁴ *Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Drevnyih Aktov* (RGADA). A végrendeletek levéltári jelzete: F. 135 Otgy. 1. Rubr. 1. № 1–7. 8–9. 13–14. 15–16. 2дoктoри тэзисек1–22.

(Nagy)fejedelemség 1262 és 1607 között keletkezett okleveleit tartalmazza. A nagyfejedelmi végrendeletek sorát Iván Danyilovics Kalita fejedelem két változatban íródott testamentuma és IV. Iván orosz cár oklevele zárja. Az általam vizsgált kronológiai időszakban (1336–1462) hat moszkvai nagyfejedelem összesen tizenkettő (egy közülük ún. kiegészítő oklevél, *pripisznaja gramota*) végrendeletet hagyott maga után. Szemjon Gordij nagyfejedelemnek egy testamentuma (1353), Iván Kalita (1336, 1339) és II. Iván (1359) egy végrendeletének két változata maradt fent az utókor számára. Dmitrij Donszkoj két (1372, 1389), I. Vaszilij három különböző (1407, 1422–1423, 1424–1425) időpontban foglalta írásba végakarátát. II. Vaszilij nagyfejedelem alapvégrendeletéhez (1461–1462) egy időben nagyon közel keletkezett kiegészítő oklevelet csatoltak.

A Cári Levéltár (*Carszkij Arhiv*) XVI. századi jegyzékében és a Külügyi Prikáz levéltárának (*Arhiv Poszolszkovo Prikaza*) 1614. és 1626. évi összeírásaiban (*opiszi*) már szerepeltek a nagyfejedelmi végrendeletek. A XIII–XVI. század között keletkezett és fennmaradt 218 oklevelet, – melyek közül huszonöt fejedelmi végrendelet –, N. N. Bantis-Kamenszkij a Moszkvai Levéltár Külügyi Kollégiumának (MAKID)⁵ fiatal levéltárosa és archeográfusa fedezte fel 1766/1767-ben. Hét testamentum keletkezését a XIV. századhoz, tizenegyet a XV. századhoz, hetet a XVI. századhoz kötött. N. N. Bantis-Kamenszkij elsőként rendezte és írta össze az okleveleket, jellemezte az akkori állapotukat, kísérletet tett datálásukra, és összegezte a rendelkezések tartalmát. 1772-ben, kollégája M. N. Szokolovszkij végezte el a végrendeleteket megerősítő pecsétek vizsgálatát. Először csak az oklevelek levéltári leírását publikálta N. I. Novikov a Régi Orosz Könyvtékában (*Drevnyaja Rosszjizskaja Vivliofika*) 1773-ban, majd két év múlva maguk a végrendeletek is napvilágot láttak, és 1788-ban másodszer is kiadták a szövegeket. A testamentumokat és a fejedelmi megállapodásokat, szerződéseket már a XIX. század elején (1813) újabb kötetben gyűjtötték össze N. P. Rumjancev kancellár felügyeletével. 1898-ban ismét a Régi Orosz Könyvtékában publikálták a végrendeleteket, megtartva a korábbi nyomdai hibákat, de a szövegeket a XIX. század végén bevezetett új helyesírási szabályokkal nyomtatták ki. A XX. században, 1909-ben újabb forráskiadás jelent meg Sz. V. Bahrusin, 1938-ban Sz. P. Obnorszkij és Sz. G. Barhudarov által, majd a század közepén L. V. Cserepnin eleddig készült legalaposabb levéltári előkészítő munkája nyomán adták ki a XIV–XVI. század között keletkezett moszkvai nagyfejedelmek és részfejedelmek végrendelezéseinek és szerződéseinek szövegeit.⁶ A forráskiadást megelőzően látott napvilágot L. V. Cserepnin két kötetes műve, amely az iratok datálását és részletes elemzését tartalmazta. V. A. Kucskin legújabb forrásfeltáró kutatásai tették nyilvánvalóvá, hogy az eddig legjobbnak ítélt, – L. V. Cserepnin általi – kiadás szövegei nem minden esetben adták vissza pontosan az eredeti kéziratok olvasatát. V. A. Kucskin ismét alapos analízis alá vetette a levéltári forrásokat és napjaikban a *Drevnyaja Rusz* folyóirat hasábjain publikálta újra a moszkvai nagyfejedelmek (Iván Kalita, Szemjon

⁵ *Moszkovszkij Arhiv Kollegii Inosztrannih Gyel* (MAKID)

⁶ DDG 1950

Gordij, Iván Krasznoj és Dmitrij Donszkoj) XIV. században keletkezett végrendeleteit. A XV-XVI. századi testamentumok újbóli kiadása még várat magára.

Az angolszász historiográfiában elsőként Robert Craig Howes adta ki, fordította le angol nyelvre és vetette alapos vizsgálódás alá a moszkvai nagyfejedelmek XIV–XVI. század között keletkezett végrendeleteit Iván Kalitától IV. Rettegett (Félelmetes) Ivánig. A források diplomatikai elemzése elsősorban L. V. Cserepnynin fent említett munkái alapján készültek.

II. A disszertáció szerkezete

Az értékezés négy fő fejezetre tagolódik, amelyeket a bibliográfia és a mellékletek (a végrendeletek óorosz szövegei, térképek, családfák és az oklevelekről és a pecsétéről készült képek, rajzolatok) követnek.

Az első bevezető részben a kutatás hipotéziseit, a feltáró munka célkitűzéseit fogalmaztam meg. Áttekintettem a végrendeletek XVIII–XXI. század között kiadott primer és szekunder forrásgyűjteményeit. Ezután a testamentumokhoz kapcsolódó historiográfiai eredményekről adtam átfogó képet, melyek elsősorban a nagyfejedelmi oklevelek korábbi jogtörténeti, történeti-földrajzi, diplomatikai, pecsétani, politika-, gazdaság-, társadalom, kultúr- és kormányzattörténeti vonatkozásait vették tudományos vizsgálódás alá.

A második fejezetben a forráscsoport diplomatikai elemzése során bizonyítást nyert, hogy a végrendeletek hiteles történeti források, jogi okiratok. A végrendeletek *protocollum*ának, *eschatocollum*ának, datálásának vizsgálata, illetve az okleveleket lezáró pecsét leírása során megállapítható, hogy az oklevélszerkesztés szabályai szerint szövegezték meg a testamentumokat. Az oklevelek összeállítására a bizánci befolyás, és a Russzkaja Pravda cikkelyei mellett az Északnyugati-Rusz írásbeli hagyománya is hatott. A fejezet legfontosabb része és a kutatás egyik legfőbb eredménye a moszkvai nagyfejedelmek XIV-XV. században keletkezett végrendeleteinek magyar fordítása, részletes jegyzetapparátussal ellátva. Az írásos hagyaték filológiai módszerrel történő analízisével sikerült megszerezni a nagyfejedelmi testamentumokban a hatalomra, a földterületre, az adónemekre, a társadalomra, az anyagi kultúrára vonatkozó történeti szakszókincs legdominánsabb kifejezéseit.

A végrendeletek forráskritikai-filológiai elemzése után a harmadik fejezetben a vlagyimiri nagyfejedelmi trón öröklésének kérdését, a Moszkvai Fejedelemség (*ugyel*) területi növekedését, Moszkva és a környező *sztanok* irányításának hármas rendszerét, a családi vagyont és a testamentumokban feltűnő, a későbbi hatalmi szimbólumok értéktárgyait vizsgáltam meg részletesen.

Az értékezés negyedik fejezetében a kutatás célkitűzések megvalósult eredményeit összegeztem. A korszak és a téma vizsgálatának új lehetőségeit vázoltam fel.

A doktori disszertáció első mellékletében a XX. században L. V. Cserepnynin, illetve a XXI. században V. A. Kucskin által – (csak a XIV. századra vonatkozó oklevelek) – napvilágot látott végrendeletek megelőző levéltári, paleográfiai kutatásainak

forráskiadásai találhatóak meg. Jelen dolgozat a nagyfejedelmi testamentumok magyar fordítását külön fejezetben tárgyalta, de távlati célként szerepel a végrendeletek párhuzamos szövegkiadásának megszerkesztése. Az értekezés további mellékleteit a vizsgált korszakot áttekintő új történeti-földrajzi térképek, családfák, illetve eleddig még nem publikált nagyfejedelmi oklevelek és pecsétek rajzolatáról készült képek színesítik.

A disszertáció tartalmi szerkezete:

I. Bevezetés

1. Kutatás
2. Források
3. A végrendeletek historiográfiája

II. A moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek diplomatikai elemzése

1. Az írásbeli végrendelezés kialakulásának okai az Északkeleti-Ruszbán
2. A végrendeletek diplomatikai elemzése
3. A moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) magyar nyelvű forráskiadása
4. A hatalomra, a földterületre, az adónemekre és a társadalomra vonatkozó terminológiai fogalmak a XIV–XV. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletekben

III. A Moszkvai Fejedelemség a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében

1. A korszak (XIII. század vége–XV. század közepe) politika- és egyháztörténetének áttekintése a trónöröklés kérdésére vonatkozóan
2. A Moszkvai Fejedelemség területi növekedése a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében
3. Moszkva kormányzásának rendszere a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében
4. A családi vagyon változása a nagyfejedelmi végrendeletek alapján

IV. Az értekezés új tudományos eredményei

V. Bibliográfia

VI. Mellékletek

1. Forráskiadások
2. Térképek
3. Családfák, ábrák
4. Oklevelek, pecsétek, képek

III. Az értekezés új tudományos eredményei

Disszertációm legfontosabb eredménye, hogy elsőként a magyarországi ruszisztikában elkészült a moszkvai nagyfejedelmek XIV–XV. században keletkezett végrendeleteinek (1336–1462) tudományos jegyzetapparátussal kiegészített magyar nyelvű fordítása. A forráskiadás és a hozzákapcsolódó fejezetek tükrében bepillantást nyerhetünk az adott korszak politika-, gazdaság-, társadalom-, és kultúrtörténetébe.

Az értekezés bevezető fejezetében áttekintettem a végrendeletek a XVIII–XXI. század között kiadott primer és szekunder forrásgyűjteményeit. Ezután a testamentumokhoz kapcsolódó historiográfiai eredményekről adtam átfogó képet, melyek elsősorban a nagyfejedelmi oklevelek korábbi jogtörténeti, történeti-földrajzi, diplomatikai, pecsétani, politika-, gazdaság-, társadalom, kultúr- és kormányzattörténeti vonatkozásait vették tudományos vizsgálódás alá.

A vizsgált időszakra vonatkozó legfontosabb – sok esetben problematikus – terminusait egy külön alfejezetben tekintettem át. Az írásos hagyaték filológiai módszerrel történő analízisével sikerült rendszereznem a nagyfejedelmi végrendeletekben a hatalomra, a földterületre, az adónemekre, a társadalomra, az anyagi kultúrára vonatkozó történeti szakszókincs legdominánsabb kifejezéseit.

A XIV–XV. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeleteket négy aspektusból vettem vizsgálódás alá és elemzésük során az alábbi kérdésekre kerestem a válaszokat:

1. Hogyan öröklődött a nagyfejedelmi hatalom, a testamentumok által öröklődött-e a nagyfejedelmi cím a vizsgált korszakban?
2. Milyen mértékben nőtt meg a Moszkvai (Nagy)fejedelemség területe, ezen belül a fejedelmi örökrészek hogyan változtak, alakultak a Moszkvai Fejedelemség határain belül és kívül?
3. Hogyan lehet rekonstruálni Moszkva kormányzásának és uralmának hármas rendszerét a nagyfejedelmi testamentumok és a hozzájuk kapcsolódó fejedelmi megállapodások tükrében?
4. A végrendeletekben szétosztott nagyfejedelmi kincstár értéktárgyai között megtalálhatóak-e a későbbi autokratikus hatalom szimbólumai?

1. Az öröklés rendjének gyakorlata a XIV–XV. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek alapján jól vizsgálható. A XIV. század elején a Danyilovics, majd a Kalitovics család atyai birtoka nem egységes területen helyezkedett el, hanem különböző részfejedelemségekben. A részfejedelmi uralom (*ugyelnoe vlagyenyije*) fogalma abban fejeződött ki, hogy egy fejedelemség (*ugyel*) tulajdonképpen fejedelme személyes tulajdonát képezte. Hatalma csak az atyai birtokra (*otcsina/votcsina*) és az általa megszerzett és megvásárolt falvakra, egyéb földekre (*primiszli i kupli*) terjedt ki. A Vlagyimiri Nagyfejedelemség területére nem vonatkozott, hiszen az a régi szokás (*senioratus*) szerint a legidősebb fejedelmet illette meg, akit a XIII. század második felétől a tatár kán nevezett meg. Moszkva felemelkedését fejedelmeik kül- és belpolitikai sikereinek köszönhette. Egyrészt a moszkvai fejedelmek megnövelték uralmukat és befolyásukat saját atyai birtokuk határain kívül. Másrészt a Moszkvai Nagyfejedelemség területi kiterjedése együtt járt a család egyik tagjának politikai megerősödésével, miután a legidősebb közülük megszerezte a nagyfejedelmi címet.

Az öröklésnek két fajtája létezett a vizsgált korszakban a törvény (*po zakonu*) vagy szokás (*po obicsaju*) és a végrendelet (*po zavescsanyiju*) szerinti. A törvény vagy szokás által bekövetkezett öröklésben a végrendelező akarata semmilyen formában nem nyilvánulhatott meg. Az a tény, hogy minden moszkvai nagyfejedelem Iván

Kalitától kezdve írásba foglalta végakarátát azt fejezte ki, hogy a szokással ellentétben a nagyfejedelem megpróbálta személyes döntését is érvényre juttatni. A XIV. században a végrendelet általi öröklést az Arany Horda urának akarata és a szokásjog korlátozta. A törvény vagy szokás szerinti öröklés két változata jellemezte az adott korszakot: a nemzetségi rangidősség (*rodovoje sztarejsinsztvo*) és a dinasztikus rangidősség (*dinaszticeszkoje sztarejsinsztvo*). Az elsőben a nemzetség rangidős tagja, a legidősebb testvér örökölte a nagyfejedelmi trónt, majd csak ezután kaphatta meg az elsőszülött fiú. A széttagoltság korában ez az öröklésforma uralkodott a Rusz fejedelemségeiben. A XII. század második felétől ezen belül a fiktív rangidősség (*nominalnoje sztarsinsztvo*) fogalom használható, hiszen a kijevi nagyfejedelem *senior* státusza már nem valódi, csak elismert a többi fejedelemhez képest. A XIII. elejétől a vlagyimiri nagyfejedelmi trón öröklésének módja fokozatosan megváltozott. Vszevolod Nagy Fészek fiai 1212 és 1276 között egymás követve a nemzetségi rangidősség elvén foglalták el a nagyfejedelmi széket. Fejedelemségük központjában uralkodtak, ahol később utódjaik is letelepedtek. Ez a tendencia megakadályozta az egységes állam kialakulását, illetve több alkalommal súlyos konfliktusokat eredményezett a trónörökléssel kapcsolatban.

A dinasztikus rangidősség az egyenes ági lemenő örökösök elsőbbségét jelentette, vagyis a fejedelmi trónt a nagyfejedelem legidősebb fia örökölte, majd ezután az unokája és ez így folytatódott a családon belül. Az öröklés ezen elve sokkal jobban elősegítette a hatalom és az Északkeleti-Rusz földjének egységesítésére irányuló törekvéseket.

A XIV–XV. században keletkezett nagyfejedelmi testamentumok vizsgálatából világosan kiderült, hogy kezdetben (Iván Kalita, Szemjon Gordij, Iván Krasznij és Dmitrij Donszkoj első végrendelete) nem rendelkeztek a nagyfejedelmi trón, vagyis a hatalom átadásáról. A hatalom öröklésének rendjét és szokását a XIV. század közepéig keletkezett testamentumok cikkelyei még egyáltalán nem szabályozták. Igaz, hogy 1348-ban Iván Kalita fiai: Szemjon, Iván és Andrej fejedelmek közötti megállapodásban esküt tettek atyjuk végrendeletében foglaltak betartására, vagyis annak az elvnek a folytatására, hogy az elsőszülött fiú nagyobb részt kapjon az örökrészből (*ugyel*). Azonban sem Szemjon Gordij (1353), sem Iván Krasznij (1359) testamentumában nincs konkrét jogi rendelkezés a rangidős fiú javára. Elsőként Dmitrij Donszkoj második oklevelében (1389) rögzítették azt a jogi normát, mely szerint a legidősebb fiú nagyobb részt (*sztarejsij puty*) kapott az örökségből. Dmitrij Ivanovics egy másik nagyon fontos rendelkezést is hozott, mégpedig a Vlagyimiri Nagyfejedelemségre vonatkozóan. I. Vaszilijre, tehát elsőszülött fiára saját atyai örökségeként (*otcsina*) a tatár kán beleegyezése nélkül hagyta a Vlagyimiri Nagyfejedelemiség területét, amely ebben az esetben érdekes módon a nagyfejedelmi trón sorsát még nem érintette. Viszont I. Vaszilij mindhárom végrendeletében megfogalmazódott az örökül hagyó szándéka, vagyis a legidősebb fia számára biztosítani a nagyfejedelmi hatalmat, amely 1407-ben Ivánra 1422–1423-ban és 1424–1425-ben Vaszilijre vonatkozott. 1425-ben I. Vaszilij halála után azonban egyáltalán nem volt egyértelmű a nagyfejedelmi trón öröklésének kérdése. Dmitrij Donszkoj második végrendeletének az öröklésre vonatkozó passzusa az oklevél

keletkezésekor 1389-ben a legidősebb fiú, vagyis Vaszilij halálának esetére fogalmazta meg a nagyfejedelem akaratát. Ez azt jelentette, hogy Dmitrij Donszkoj következő fia, Jurij Dmitrijevics lesz a nagyfejedelem örököse. A cikkelyben csak a nagyfejedelemi örökrész sorsáról esett szó, amelybe a Vlagyimiri Nagyfejedelemség nem tartozott bele. Vaszilij halála esetén atyja nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a tatár kán döntsön a nagyfejedelemi trón sorsáról. I. Vaszilij halálakor 1425-ben az öröklésre vonatkozó rendelkezést felül kellett bírálni, hiszen a nagyfejedelem tízéves fia a későbbi II. Vaszilij jogosultsága is felmerült atyja végrendeletei alapján. Tulajdonképpen az oldalági, a nemzetségi öröklést (*rodovoje sztarejsinsztvo*) az egyenes ági, a dinasztikus (*dinaszticeszkoje sztarejsinsztvo*) öröklés próbálta felváltani a nagyfejedelemi testamentumok erre vonatkozó rendelkezéseinek segítségével. Ennek eredményeként a lemenő ági örökösök és ezen belül a legidősebb fiúnak a hatalomból való előnybe részesítése egyértelműen kifejeződött II. Vaszilij végrendeletében, aki elsőként a moszkvai nagyfejedelemi testamentumok sorában saját atyai örökségét a vlagyimiri nagyfejedelemi címmel együtt hagyta rangidős fiára, Ivánra. Ezen kívül a többi részfejedelemnél nagyobb területet és hatalmat adott a leendő III. Ivánnak, melyet mi sem bizonyított az a tény, hogy 1448-ban társuralkodóvá nevezte ki. A trónöröklés végrendelet általi rögzítése a dinasztikus rangidősség elvét, tehát a lemenőági örökösök (fiú, unoka) dominanciáját erősítette meg a hatalom átadásakor, amely döntő tényezőnek bizonyult a későbbi központosított orosz állam kialakulásában.

2. A nagyfejedelemi végrendeletek alapos vizsgálata során rekonstruálható a (nagy)fejedelemi örökrészek (*ugyel*) határa és a hozzájuk tartozó települések elhelyezkedése a Moszkvai Fejedelemség határain belül és kívül. Végigkövethető az a folyamat, melynek során a XIV. század elején csekély kiterjedésű – mindössze 47000 km² nagyságú – Moszkvai Fejedelemség területe II. Vaszilij uralkodásának végére közel tízszeresére növekedett. (1. térkép) A testamentumokban egyértelműen elkülöníthető a Moszkvai Fejedelemségen belül az örökrészekként (*ugyel*) szétosztott atyai örökbirtok (*otcsina*) változása a Moszkvától távolabb elhelyezkedő fejedelemségekben megszerzett területektől.

Iván Kalita végrendeletének első változata három fia és a felesége a Moszkvai Fejedelemség területén örökül kapott *ugyeleket* sorolta fel. Fiai közösen kapták meg az atyai birtokot (*otcsina*) Moszkvát és a hozzá tartozó városi *sztanok*ból befolyó jövedelmeket. A legidősebb fiúnak, Szemjonnak Kolomnát és Mozsajszkot, a középső Iván fejedelemnek Zvenyigorodot és Ruzát (ekkor még *volosztyok*), a legkisebb testvérnek, Andrejnek Szerpuhovot és Peremislt *volosztyokat* adta a nagyfejedelem. Mindhárom fiú örökrésze megközelítőleg hasonló számú *voloszty* és falu (*szelo*) birtoklásával egészült ki. A Moszkvai Fejedelemség területén elhelyezkedő *volosztyok*ból és falvakból Uljana fejedelemasszony és a kisebb gyermekek is részesültek. (8. térkép) Iván Kalita második 1339. évhez datált végrendeletében a nagyfejedelem Moszkván kívüli fejedelemségekben (Vlagyimir, Jurjev, Rosztov, Dmitrov) történt vásárlásai (*kupli*) is szerepeltek. Azonban a már korábban Moszkvához került vlagyimiri és perejaszlavli területekről nem tett említést

Iván Kalita írásos hagyatéka. Érdekes ellentmondás, hogy Galics, Uglics, Beloozero sem tűnt fel Iván Kalita végrendeleteiben, annak ellenére, hogy Dmitrij Donszkoj testamentumában nagyatyja vásárlásainak nevezte meg ezeket a fejedelemségeket. Iván Danyilovics Kalita saját szerzeményei egyáltalán nem számítottak jelentősnek a Moszkvai Fejedelemség XIV. század eleji kiterjedéséhez viszonyítva. (2. és 4. térkép)

Szemjon Gordij uralkodása alatt sem a Moszkván belüli saját nagyfejedelmi örökrésze, sem a Moszkvai Fejedelemségen kívül elfoglalt területek (kivéve Jurjev 1341 körül) nem gyarapodtak jelentősen. 1348-ban a Kalita-fivérek esküt tettek atyjuk akaratának betartására, amely az elsőszülött fiúnak nagyobb részt adott az örökségből. Ez a tendencia Szemjon Gordij esetében nem valósulhatott meg, hiszen halálakor egyetlen fia sem maradt életben és a nagyfejedelem végrendeletében feleségét Mariját nevezte meg örököséként.

Szemjon Ivanovics halála (1353) után a hatalom megszerzésének legfőbb bizonyítéka az volt, hogy Iván Krasznoj elfoglalta a nagyfejedelmi széket. A XIV. század közepén a Moszkvai Fejedelemségben elhelyezkedő örökrészek szétszórtan helyezkedtek el, és tulajdonképpen hét felé osztódtak. Dmitrij Ivanovics a kolomnai és mozsajszki, fiatalabb testvére Iván a zvenyigorodi, Vlagyimir Andrejevics a szerpuhovi *ugyel* felett rendelkezett. A fiú örökösökön kívül három fejedelemasszony (Uljana Iván Kalita, Marija Szemjon Gordij és Alekszandra Iván Krasznoj) özvegye is részesült a Moszkvai Fejedelemségben található *ugyelekből*. A hetedik terület Moszkva és a városi *sztanokból* befolyó jövedelmek közös birtoklására vonatkozott. (6. térkép) Iván Krasznoj végrendelete Marija Alekszandrovna-t, Szemjon Gordij még életben levő özvegyét szinte mellőzte a férje végrendelete szerint az őt megillető területek feletti hatalomból. Az összes mozsajszki és néhány kolomnai *volosztyból* befolyó jövedelmeket elvette tőle, sőt a moszkvai bevételeket és a lakosságnak a fejedelemasszony felé történő kötelezettségeit is megvonta tőle. Iván Krasznoj súlyosan megsértette, sőt egyáltalán nem tartotta be testvére Szemjon Gordij végakarátát, annak ellenére, hogy saját fejedelmi pecsétjével erősítette meg az 1353-ban keletkezett testamentumot. A nagyfejedelmi végrendeletekben nyomon követhető az új elvhez való ragaszkodás, amely már Iván Kalita hagyatékában megjelent, vagyis az örökség felosztásakor mindig az elsőszülött fiú kapta a nagyobb részt. Ezt a törekvését bizonyította, hogy második testamentumában Iván Krasznoj felesége Alekszandra fejedelemasszony halála után Dmitrij részesült a „moszkvai városi *sztanokból*” származó *tamga* kétharmad részéből. Ennek ellenére Szemjon Gordij teljes örökbirtokának Dmitrij fejedelem részére való elidegenítése nem járt sikerrel. Tulajdonképpen a moszkvai fejedelmi családon belül egy kompromisszumos megoldás született: Szemjon Gordij özvegye Marija Alekszandrovna fejedelemasszony örökölte a kolomnai *volosztyok* nagy részét és a Moszkvai Fejedelemség délnyugati területén fekvő járásokat, melyek halála után Dmitrij fejedelemhez és Alekszandra fejedelemasszonyhoz kerültek. Iván Krasznoj uralkodása alatt sikerült a Moszkvai Fejedelemségen kívül Rjazanytól Borovszkot és Vereját is megszereznie.

A későbbi hatalmi viszályok elkerülése érdekében Iván Krasznoj pontosan megnevezte végrendeleteiben az örökösöket, és meghatározta a hagyaték összes ingó

és ingatlan vagyonát. Annak ellenére tett így, hogy a Kalitovics család leendő férfi örökösei (Dmitrij és Iván fejedelmek) még kiskorúak voltak végrendeletének keletkezésékor, és a létező öröklési jog nem engedte meg, hogy ebben az életkorban már részesüljenek a hagyatékból.

A fiatalabb gyermek Iván fejedelem halála után (1364) a Moszkvában elhelyezkedő örökrészek sorsa annyiban változott meg, hogy a zvenyigorodi *ugyel* feletti uralom is Dmitrij Ivanovics kezébe került. Ezáltal 1389-ig a nagyfejedelem és unokatestvére Vlagyimir Andrejevics birtokolta a moszkvai *ugyeleket*. (7. térkép) Dmitrij Ivanovics Moszkván kívüli területszerzései sokkal jelentősebbek voltak, mint Iván Kalita, Szemjon Gordij és Iván Krasznoj korábbi összes szerzeményei. 1370 után születtek meg a nagyfejedelem fiai, akik számára biztosítania kellett leendő örökrészeiket. Első végrendeletében (1372) az akkor legidősebb fiának Vaszilijnek adományozta saját atyai örökségét, ami ekkor a hajdani Szemjon Gordij nagyfejedelemi örökrészének nagyságával egyezett meg. Tehát nemcsak az *otcsinából*, hanem a nagyszülő révén a *gyedinából* is részesült Vaszilij fejedelem. Dmitrij Donszkoj közvetlen halála előtt keletkezett második testamentumában (1389) az örökösök száma jelentősen megnőtt, fiainak az uralkodása alatt megszerzett területekből osztott részt. Vaszilij az első végrendelet alapján már megörökölte Kolomnát az összes hozzátartozó voloszttyal és faluval, amely a Moszkvai Fejedelemségben mindig a legidősebb fiúnak járó terület volt. A végrendelet legfontosabb rendelkezésének számított, hogy a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget, mint atyai birtokot nevezte meg a forrás szövege. Vaszilij örökrésze kiegészült Jurjevben és Rosztovban elhelyezkedő településekkel. Jurij, mint a második fiú Zvenyigorodot és Ruzát, illetve a Moszkván kívüli szerzeményekből, nagyatyja, Iván Kalita vásárlásai (*kupli*) révén „elhíresült” Galicsot kapta meg. Andrej legfontosabb *ugyelének* Mozsajszk számított, de ide tartoztak a központtól igen távol eső városok Vereja, Mediny, Kaluga és a Szmolenszktől megszerzett Tov *voloszty*, illetve a Beloozerói Fejedelemségben található vásárlások is. Pjotr fejedelem Dmitrovot kapta meg az összes voloszttyal együtt és az uglicsi birtokokból részesült. Ötödik fia Iván, valószínűleg betegsége révén jelentéktelen területeket Ramenyce és Szohna *volosztyokat* kapta meg. A közvetlenül a nagyfejedelem halála előtt született Konsztantyin örökrészéről már feltételesen rendelkezett Dmitrij Donszkoj, de csak I. Vaszilij első testamentumában nevezték meg a korábban Jaroszlavlhoz tartozó Usztyuzsna városát és az uglicsi Tosna voloszttyot. Az özvegy nagyfejedelem asszony Jevdokija jelentős számú voloszttyot és birtokot kapott férje végrendelete alapján mindegyik fia örökrészből: Vlagyimirből, Perejaszlavlból, Moszkvából, Kosztromából, Jurjevől, Galicsból, Beloozeróból, Dmitrovból. Halála után (1407) örökbirtokai azokhoz a fiaihoz kerültek vissza, akik 1389-ben neki adományozták.

I. Vaszilij alatt (1389–1425) a legfontosabb külpolitikai eredménynek a Nyizsnyij-Novgorodi és a Muromi Fejedelemség feletti hatalom megszerzése bizonyult. Mindhárom végrendeletének kardinális kérdése volt, hogy sikerül-e fenntartani a területek feletti uralmat. Az első 1407-ben keletkezett testamentum szövegében a Vlagyimiri Nagyfejedelemség a leendő nagyfejedelem Iván általi megtartásának reménye is kifejeződött. I. Vaszilij a hagyományt folytatva rangidős fiának

adományozta Kolomnát a hozzá tartozó volosztyokkal és falvakkal. Felesége Szófiya Vitovtovna jelentős számú birtokokból részesült mind a Vlagyimir Nagyfejedelemség területéről, mind néhány kolomnai volosztyból és faluból, melyeket Jevdokijától, Dmitrij Donszkoj özvegyétől örökölt. A Moszkván kívüli fejedelemségekben Usztyugot és Vologdát, illetve néhány jurjevi falvat kapott Jevdokijával történt csere révén.

I. Vaszilij második (1422–1423) és harmadik (1424–1425) végrendeletében kiskorú fiát Vaszilij Vasziljevicsét és feleségét Szófiját nevezte meg örökösének. Vaszilij természetesen a Moszkvából való részét és Kolomnát a hozzátartozó volosztyokkal kapta meg. Édesanyja élethossziglan örökölte birtokait, halála után néhány voloszty és falu kivételével fiára szállt vissza a terület. Moszkván kívül számos falvat szerzett meg Usztyugban és Vologdában. A két végrendelet legfontosabb rendelkezései a Vlagyimiri, a Nyizsnyij-Novgorodi Nagyfejedelemségek és a Muromi Fejedelemség feletti uralomra vonatkoztak. A második testamentumban a Vlagyimiri Nagyfejedelemségről csak feltételesen rendelkezett I. Vaszilij, míg Nyizsnyij-Novgorodról és Muromról ellenkezőleg, hiszen 1422–1423 között biztosan az uralma alá tartoztak a területek. A harmadik végrendeletben azonban a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget minden kétség nélkül hagyta fiára Vaszilij Vasziljevicsre. A nyizsnyij-novgorodi területekre 1424–1428 között egy helyi fejedelem Danyiil Boriszovics kapott a tatár kántól jarlikot, így a harmadik testamentumban csak I. Vaszilij reménye fejeződhetett ki a terület visszaszerzésére.

I. Vaszilij uralma alatt került Moszkvához Rzszeva Tvertől, Bezseckij Verh, Volok-Lamszkij (Volokolamszk), az Oka folyó mentén Szerpuhovtól délre Alekszin és ideiglenesen a Galicsi Fejedelemséghez tartozó Vjatka föld Novgorodtól. Torzsokot I. Vaszilij 1393-ban csak ideiglenesen szerezte meg Novgorodtól. (4. térkép)

II. Vaszilij legidősebb fiára Ivánra a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget, a Moszkvából származó harmadát, Kolomnát, Vlagyimir városát, Perejaszlavlot, Kosztromát, Galicsot, Uglicsot, Usztyugot, Vjatka földet, Szuzdalt, Nyizsnyij-Novgorodot, Muromot, Jurjevet, Borovszkot, Kalugát, Alekszint és számos kisebb települést hagyott örökül. Először történt a moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek sorában, hogy Vlagyimirt és Perejaszlavlot a kolomnai örökrész után említették. Jurij fejedelem a moszkvai harmadán kívül Dmitrivot, Mozsajszkot, Medinyt, Szerpuhovot, Hotunyt kapta meg. Andrej Bolsoj fejedelem a középső fiú Uglicsot, Bezseckij Verht, és Zvenyigorodot, Borisz Rzszevát, Volok-Lamszkijt (Volokolamszk), és Ruzát a hozzátartozó volosztyokkal és falvakkal, míg Andrej Menysij Vologdát, Kubenát és Zaozerjét örökölte. II. Vaszilij feleségének Rosztovból egy kis földterületet adott, ezenkívül minden fia örökrészből: Kolomnában, Jurjevben, Szuzdalban, Usztyugban, Nyizsnyij-Novgorodban, Muromban is kapott birtokokat. II. Vaszilij nagyfejedelem uralkodása alatt a Rjazanyhoz tartozó Tulát, északon Kubenát és 1451 körül Szuzdalt szerezte meg. (5. térkép)

Összességében megállapítható, hogy a XIV–XV. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek jól reprezentálják a Moszkvai Fejedelemség területi növekedését. Iván Kalita és II. Vaszilij

uralkodása között kifejezésre jutott az örökül hagyó nagyfejedelem szándéka, és a rangidős fiú fokozatosan nagyobb és jobb területekhez és birtokokhoz jutott Moszkván belül és az azon kívüli fejedelemségben.

3. Moszkvát és a városhoz tartozó moszkvai *sztanok*ból befolyó jövedelmeket Iván Danyilovics Kalita első és második testamentumának rendelkezése szerint három fia közösen, harmad részben örökölte. A *sztanok* feletti bíraskodási-adminisztratív irányítás a nagy-, és részfejedelmek képviselőjének a helytartó(k) (*namesztnyik*), 1374-től a tiszjackij tisztség eltörlése után a *bolsoj namesztnyik* kezébe került. A nagyfejedelmi végrendeletek vizsgálata során azonban nehéz megállapítani – és a történeti irodalomban a mai napig vitás kérdés –, hogy az ún. harmadok (*tretyi*) csak a Moszkva környéki *sztanok*ból származó bevételeket, különböző adónemeket jelentette vagy magát a territóriumot is magába foglalta. A polemika tárgyát az képezte, hogy a testamentumokban nem található utalás arra nézve, mekkora lehetett egy harmad? A vizsgált forrásokból nem derült ki, hogy mi az egész, amit Iván Kalita fiai között három részre osztott. Iván Danyilovics végrendeleteiben saját atyai birtokát, Moszkvát, vagyis a várost és a hozzátartozó *sztanok*ból befolyó jövedelmeket adományozta három fiának. Iván Kalita és Szemjon Gordij testamentumaiban a harmad terminus konkrétan még nem tűnt fel, az oklevelek szövegében az *ujezd* (körülhatárolt, városi terület) kifejezés szerepelt a harmad szinonimájaként. Iván Kalita fiai között osztotta fel a különböző kereskedelmi illeteket és vámokat (*tamga és mito*) és egyéb városi bevételeket pl. a Vaszilij bojár kezelésében levő mézadót (*obrok medovij*). Az értékes méz összegyűjtésében és feldolgozásában részt vevő rabszolga állapotú lakosság, illetve a személyükben függő, megvásárolt emberek (*ljugyi kuplennije*) felett is a nagyfejedelem gyermekei osztottak, valószínűleg harmad részben. A végrendelet mindkét változatából kiderült, hogy Iván Kalita fiai közösen gondoskodtak a középkori Moszkva speciális, adót fizető társadalmi rétegéről a *csiszlennije ljugyikról*. Elsőként Iván Krasznoj végrendeletében jelent meg a *tamgára* és *mitora* vonatkozó harmad fogalom, emellett a nagyfejedelem a lakosságra kivetett kötelezettségek feletti rendelkezést is biztosította fiai részére.

Iván Kalita végrendeletei nem rögzítették a *tamga* és az egyéb bevételek szétosztásának pontos mértékét. Egyedül a *tamga* elosztásának alakulását lehet a későbbi XIV–XV. században keletkezett testamentumok rendelkezései alapján végigkövetni. Elsőként a Kalita-fivérek 1348-ban keletkezett megegyezésében döntöttek a legidősebb fiú javára, ahol a moszkvai *tamga* felét kapta a rangidős fiú a *sztarejsij puty* jogán. Szemjon Gordij esetében felesége Marija örökölte férje *tamgából* való részét. Iván Krasznoj végrendeletében ismét háromfelé osztotta a *tamgát*, amely lépése Szemjon Gordij özvegyének háttérbe szorítására irányult. A moszkvai *tamga* egy-egy harmadát két fia Iván és Dmitrij, illetve a harmadik harmadot a szerpuhovi fejedelmi ágon Vlagyimir Andrejevics örökölte. A nagyfejedelem 1359-es első végrendeletében feleségének Alekszandrának is juttatott a speciális kereskedelmi illetekből, még hozzá a *tamga* két harmadának a harmadát. A második testamentum rendelkezése a fejedelemasszony halála után olyan mértékben

osztotta szét a *tamgából* befolyó bevételt, amelyben az a tendencia figyelhető meg, hogy Dmitrij a rangidősség jogán nagyobb részt kapott a fiatalabb testvérénél. A *tamgából* származó jövedelmekből a két harmad után befolyó összeg felét feleségének, a másik felét három fiának adta. Elképzelhető, hogy ebben az esetben is a legidősebb fiú a hajdani 1348-as fejedelmi megállapodás szabályozása szerint nagyobb részt kapott a *tamgából*. A XV. századi nagyfejedelmi végrendeletekben I. Vaszilijnál a moszkvai *tamga* terminus konkrétan nem szerepelt, helyette a bevételek (*poslina*) fogalom tűnt fel. II. Vaszilij testamentumában legidősebb fiának a többi négy testvéréhez viszonyítva jóval nagyobb részt juttatott a kereskedelmi illetékből. A *tamga* szétosztásán keresztül bizonyítást nyert az a tendencia, hogy az örökül hagyó nagyfejedelem legidősebb fiának a Moszkvából befolyó jövedelmekből egyre nagyobb részt adott.

Iván Ivanovics okleveleiben a korábbi végrendeletekhez, – elsősorban Iván Kalita testamentumában foglaltakhoz képest – a nagyfejedelem örökösei egyéb kiváltságokban is részesültek. A mézadóból befolyó összeget továbbra is közösen birtokolták, rendelkeztek a megvásárolt méhészek munkája felett, a megállóhelyeken megszállhattak (*sztan*) és a mézfőző helyeken (*varja*) megpihentették a lovaikat, illetve a lovász hivatalból (*konyjusij puty*) származó privilégiumokat Iván, Dmitrij és Vlagyimir fejedelmek együttesen örökölték. Iván fejedelem korai halála (1364) után fiatalabb testvére Dmitrij Ivanovics kezében egyesült a Moszkvából származó két harmad birtoklása. Vlagyimir Andrejevics szerpuhovi fejedelem továbbra is megtartotta Moszkva harmadik harmadát és 1410-ben bekövetkezett halálát követően végrendelete szerint öt fia évenként megosztott irányítással rendelkezett az ún. „Vlagyimir fejedelem harmadából” származó bevételek felett.

Dmitrij Donszkoj második végrendeletében a moszkvai két harmad megosztása a *sztarejsij puty* jogán Dmitrij Ivanovics öt fia közül ismét a legidősebb gyermek Vaszilij javára történt. A leendő nagyfejedelem Moszkva két harmadának feléből, testvérei Jurij, Andrej, Pjotr és később a legfiatalabb fiú Konsztantyin fejedelmek évenként igazgatták Moszkva két harmadából befolyó jövedelmeket. Ettől a testamentumtól kezdődően figyelhető meg, hogy a *trety* fogalom kiegészült a területi egység értelmezéssel, vagyis a harmad szemantikai jelentése Moszkva és a köré szerveződő *sztanok* egy részére is kiterjedt. A legfontosabb méhészzel foglalkozó és feldolgozó területet (*Dobrzatyinszkaja bort*), illetve a hozzá tartozó falvakat is magába foglalta. A moszkvai fejedelmi végrendeletekben és megállapodásokban a konkrétan megnevezett kormányzati hivatalok mellett (*puty*) Iván Kalitától kezdve feltűnt egy speciális tevékenységet folytató gazdasági egység neve, amely a mézből befolyó terményjáradékot, az ún. mézadót (*med obrocsnij*) szedte be. Iván Kalita végrendeleteiben még *Vaszilij vedanye* néven szerepelt, Iván Kraszniijnál *Vaszilcev sztan*, majd ezt követően *Vaszilcevo szto* alakban őrizték meg a források. Moszkva és a hozzátartozó *sztanok* között a mézet feldolgozó járások számítottak a gazdaságilag legértékesebb területnek, amely a moszkvai nagyfejedelmi udvar egyik legfontosabb bevételi forrásául szolgált. Az örökül hagyó nagyfejedelem célja világosan megmutatkozott, hiszen végrendeletében elkülönítette ezeket a területeket a moszkvai *ujezd* más részeitől. Ezentúl minden későbbi, a XV. században keletkezett

nagyfejedelmi testamentumban – I. Vaszilij és II. Vaszilij okleveleiben is – a legidősebb fiú kapta meg a területek feletti jogot és az innen származó bevételeket, amely láthatóan gazdaságilag is megerősítette a rangidős fiú hatalmát.

A Moszkvából származó harmadok felett II. Vaszilij halálának évében (1462) már szinte teljes egészében rendelkezett. Iván a leendő nagyfejedelem a moszkvai két harmad mellett Vlagyimir fejedelem harmadát testvérei Jurij és Andrej Bolsoj halála után szintén megörökölte.

A végrendeletek elemzése során az a tendencia figyelhető meg, hogy kezdetben a Kalityics család minden fiúörököse által közösen birtokolt, vagyis a Moszkvából származó bevételek teljes egésze, az ehhez kapcsolódó kiváltságok, és a kiemelt területek adminisztratív irányítása fokozatosan a rangidős fiúgyermek, a leendő nagyfejedelem kezében összpontosult. Mindez csak a végrendelező nagyfejedelem személyes akaratának érvényre juttatása révén jöhetett létre, amelynek betartását halála után az özvegy fejedelemasszony garantálta.

4. A végrendeletekben felsorolt értéktárgyak, vagyis a nagyfejedelmi kincstár összetételének alapos vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, *hogy* a legfőbb relikviák (aransapka, barmi, karneol doboz, aranylánc) csak II. Vaszilij 1462-ben keletkezett testamentumában tűntek fel, mint a legidősebb fiú hagyatékában szereplő, a későbbi autokratikus jellegű politikai hatalom szimbólumai. Az uralkodói jelvények bizánci eredete a legendás elbeszélésekben maradt fent, és a XV. század legvégétől minden koronázás (vencsanyije) alkalmával feltűntek a szertartás menetét megörökítő oklevelekben, amely a korlátlan hatalom irányába való elmozdulást tükrözte mint pl. a goszpodar cím használata is.

A kutatási téma továbbfejlesztési lehetőségeit a XVI. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek (III. Iván, III. Vaszilij és IV. Iván) okleveleinek magyar nyelvű kiadásában és a forráskiadáshoz kapcsolódó összegző tanulmányok elkészítésében látom. Az újabb végrendeletek bevonásával korábbi kutatásaimat kiegészítve végigkövethető lenne az Északkeleti-Rusz földjének „összegyűjtése” a nagyfejedelmi testamentumok és a hozzájuk kapcsolódó fejedelmi megállapodások segítségével. Az új források tükrében a nagyfejedelem köré csoportosuló társadalmi elit tagjait, összetételét, szerepét is vizsgálat alá vetném. Feltételezhető, hogy a későbbi autokratikus jellegű hatalom kialakulásához vezető történelmi folyamatok az öröklés kérdésére is hatottak és a hatalmi szimbólumok egyre nagyobb szerepet játszottak a leendő uralkodó megerősödésében.

IV. Az értekezés témájában megjelent publikációk

Tanulmányok, cikkek:

- Iván Danyilovics Kalita nagyfejedelem végrendelete. In: FONT, Márta-KISS, Gergely (red.), In: *TörténÉsz*, 4-6. évf. 1996-1998. Pécs, 1999. 3-41.
- Avtokefalija russzkoj cerkvi po odnosenyiju k Konsztantyinopolju i Rimu v zerkale tyeorii „Moszkva-tretyij Rim” (XV-XVI vv.) In: Marta Font-Kiss, Gergely (red.): *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis IV.* Pécs, 2007. 119-136.
- Megjegyzések Iván Danyilovics Kalita moszkvai nagyfejedelem írásos hagyatékához In: Csabai Zoltán, Dévényi Anna, Fischer Ferenc, Hahner Péter, Kiss Gergely, Vonyó József (szerk.): *Pécsi történeti katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*, Pécs, 2008. 223-236.
- Novije podhodi k izucsenyiju tyeorii „Moszkva-Tretyij Rim”. In: *Vesztnyik lipecszkovo goszudarsztvenno pedagogicseszko unyiverszityeta.* Szerija Gumanitarnije nauki. Vip. 2. Lipeck, 2008. 114-118.
- A „Moszkva-Harmadik Róma” elmélet megalapozottsága a legújabb szakirodalom tükrében. In: Bene Krisztián–Sarlós István–Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási füzetek* 15 Pécs, 2009. 53–68.
- Obosznovenyije tyeorii „Moszkva-Tretyij Rim” v zerkale novejszej lityeraturi. In: Szvák Gyula (szerk.): *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralno-Vosztocsnoj Jevrope. / State and the Nation in Russia and Central-East-Europe. Matyeriali mezsdunarodnoj naucsnoj konferencii budapestszkovo Centra ruszisztiki ot 19-20 maja 2008 g. / Materials of the International Historical Conference at Centre for Russian Studies In: Budapest, 19-20 May, 2008 (Ruszisztikai Könyvek XXII.) Russica Pannonicana, Budapest, 2009. 78–90.*
- Primecsanyija k pizmennomu naszledsztvu moszkovszkovo velikovo knyazja Ivana Danyilovicsa Kaliti. In: Marta FONT - Gergely KISS (red.): *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis V.* Pécs, 2009. 71-95.
- Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén – 900-1453. Font, Márta (szerk.), Pécs, 2009. 106-108.; 276-277.; 347-351.; 444-445.
- The System of Holdings Moscow by Thirds from the 1340s until the Mid-Fifteenth Century. In: *Studia Slavica Hung.* 2010/1. 113-121.

Recenzió:

- Szentéletű Szergij Radonezsszkij, a „Rusz földjének igumene”. Averjanov, K. A.: Szergij Radonezsszkij. Licsnoszty i epoha. Enciklopegyija rosszijszkih gyereveny, Moszkva, 2006. 443. o. In: *Klió* 2009/1. 29-33.

Megjelenés alatt:

- A hatalom gyakorlása a moszkvai nagyfejedelmek végrendeleteinek tükrében (1336-1462). In: Bene Krisztián–Sarlós István–Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási füzetek* 17. Pécs, 2011. 80-97. (megjelenés alatt)
- Tretnaja szisztyema vlagyenyija, upravlenyija Moszkvoj, v zerkale duhovnih gramot moszkovszkih velikih knyazej (1336-1462). In: *Ruszisztikai Könyvek XXV. Russica Pannonicana*, Budapest, 2011. (megjelenés alatt)

A témában tartott előadások:

- *Avtokefalija russzkoj cerkvi po otnosenyiju k Konsztantyinopolju i Rimu v zerkale tyeorii „Moszkva-tretyij Rim” (XV-XVI vv.)*
The Latin and Orthodox Christianity Between Two Millenia. International Conference Hungarian Academy of Sciences Academial Regional Comitee of Pécs, Pécs, 2007. november 12.
- *Obosznovenyije tyeorii „Moszkva-tretyij Rim” v zerkale novejszej lityeraturi*
Az állam és a nemzet történelmi formaváltozásai Oroszországban és Közép-Kelet-Európában a X-XX. században, / *Izmenyenyija isztoricseszkoj formi goszudarsztva i nacija v Rosszii i Centralno-voztočnoj Jevrope v X-XX vv.*, Budapest, 2008. május 19-20.
- *Tretnoje vlagyenyije, upravlenyije Moszkvoj v zerkale duhovnih gramot moszkovszkih velikih knyazej (1336-1462)*
Az állam szerepe az orosz történelmi fejlődésben/Rol goszudarsztva v isztoricseszkom razvityii isztorii, Budapest, 2010. május 17-18.